

KÉNYSZER, FÉLELEM ÉS ELÉGTTÉTELKERESÉS BIBÓ MŰVEIBEN

BALOG IVÁN

Bibó István egyik legismertebb tanulmánya, *A magyar demokrácia válsága* ezekkel a mondatokkal kezdődik: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él.”¹ Nagyon különös dolgot állít itt a szerző, de nem az első mondatban. Abban nincs semmi szokatlan: a politikai publicisztikában bevett retorikai fordulat azzal hívni fel a szöveg elején magunkra az olvasók figyelmét, hogy az általunk artikulálni kívánt problémákat krízisként tálaljuk. A meghökkentő és egyúttal sokatmondó momentum a második mondatban található. *Azért van válságban, mert félelemben él?* Persze, a félelem valóban szörnyű dolog, de miért okoz válságot? Eddig úgy tudtuk, hogy akut krízis akkor van, ha *ténylegesen* háború, forradalom, ellenforradalom vagy éhínség, tömegkatasztrófa stb. dűl. Ha azonban csak *félnek* tőle az emberek, hogy *lesz, lehet ilyesmi*, csak elővételezik, hogy bekövetkezhetnek rossz dolgok, de valójában nem dörögnek a fegyverek, nem hevernek halottak az utcán, az mitől válsághelyzet?

Nos, Bibó gondolkodásának egyik sarkalatos pontjához érkeztünk el. Bibó valóban úgy gondolja, hogy *a félelemnél nagyobb rossz nem létezik*. Ha egy társadalomban, egy közéletben az emberek félnek, akkor a rettegett dolgoknak nem kell *ténylegesen* is bekövetkezniük, mert *a félelem már maga a katasztrófa-forgatókönyv realizálódását jelenti*. A jó politikának ezért egy félelemmentes világ megteremtésére kell törekednie.

De miért ennyire fontos a félelem? Nos, Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* című, 1971-es előadása elején leszögezi: *az ember az egyetlen lény, aki tudja, hogy meg fog halni*.² A félelem tehát az emberi feltétel része, és minden félelmek közül a legrosszabb a másik embertől való félelem, vagyis a rettegés attól, hogy *én, aki alany vagyok, más, nálam hatalmasabbak kezében pusztá tárgyá válhatok*, és ezzel elveszítem a pusztá emberi méltóságomat is, hiszen *ember embernek nem lehet eszköze*.³ De félelmet

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* I–III. Vál. és utószó Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István, Nagy Endre. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest 1986. II. köt. 1.

² I. m. III. köt. 11.

³ *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván–Tóth László Dávid–Tóth-Matolcsi László). Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2004. 224.

okok az is – fejtegeti a szegedi jogi karon tartott *Politikatudományi előadásai*ban –, hogy az emberek közti hatalmi erőviszonyok állandóan változnak, és ez akkora bizonytalanságot okoz, hogy végül *sokan inkább vállalják a tartós, de kiszámítható alávetést, mint az örökös kiszámíthatatlanságot*⁴.

Bibó elsősorban a rendszer- és impériumváltások, forradalmak és ellenforradalmak során fellépő Nagy Félelmek specialistája volt – ebben tanító-mestere, Guglielmo Ferrero, a nagy olasz történész hatott rá⁵. De még a Ferrero munkásságával való megismerkedése előtt, 1935-ben írott jogfilozófiai disszertációjában, a *Kényszer, jog, szabadságban*⁶ foglalkozott – a rá jellemző, empátikus pszichológiai megközelítéssel – a kényszerélménnyel, a *kényszerítettség lelkiállapotával*, ami igen hasonlít a megfélemlítettséghez.

Mivel Bibó szerint a kényszer elsősorban az emberi lélek jelensége, érdeemes előbb megismerkednünk szerzőnk emberképével. Szerinte az ember világában a kauzalitás idegen törvényszerűség, mert itt az uralkodó, saját törvényszerűség a spontaneitás⁷, a perszonális determináció⁸, amelynek mibenlétét azonban az *Ellentétpárok* című, kéziratban maradt előadásvázlatában fejti ki: „az ember feltétele: törekeny, komplikált, gyöngébb és mégis erősebb, személyes lény. A minket körülvevő kemény fizikai környezetben egy élőtt létrehozni sokkal erősebb (9 hónap), mint megsemmisíteni (1 pillanat), ez indokolja a félelmet. Az ember természete: gyöngéd, kíváncsi, alkotó, építő-és vállalkozókedvű, kockázat-és kalandkereső”⁹.

A spontaneitás azonban még nem garantálja a szabadságot, amely Bibónál a saját törvényszerűség győzelme szemléletünkben az idegen törvényszerűség felett (ha az alternatíva fel sem merül, ha nem lehetett volna másképp is, szabadságról nem is beszélhetünk).¹⁰ Lehetséges ugyanis, hogy szemléletünkben, tapasztalatainkban, élményeinkben a(z) idegen törvényszerűséget megtestesítő) kauzalitás diadalmaskodik a (saját törvényszerűség, azaz) a spontaneitás felett¹¹.

⁴ I. m. 136-137.

⁵ Ferrero, Guglielmo: *Kaland. Bonaparte Itáliában, 1796–1797*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2000., Ferrero, Guglielmo: *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Ford. Járai Judit. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001., Ferrero, Guglielmo: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

⁶ Bibó István, 1986. I. m. I. köt. 5-149.

⁷ I. m. 13, 15, 16, 17, 18, 19, 22.

⁸ I. m. 58.

⁹ *Bibó István hagyatéka*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár. MTA KK Ms 39-86. 1-71.

¹⁰ Bibó István, 1986. I. m. I. köt. 46., 60.

¹¹ Bibó e fejtegetéseiben elsősorban *Bergsonra* (Henri Bergson: *Idő és szabadság*. 246

Ez a kényszer jelensége, amely ugyancsak saját és idegen törvényszerűség együtt szemlélése, de a szabadsághoz képest fordítva. Itt szemléletünkben legyőzetésünket, gyengeségünket éljük meg: azt, hogy saját törvényszerűségünk alapján, tehát spontánul ugyanúgy engedelmeskedünk a tőlünk idegen akaratnak, mintha önálló alanyiség nélküli, természeti lények volnánk, akiken a kauzalitás törvénye uralkodik.¹² Ez azt is jelenti, hogy a kényszer dehumanizál: kifordítja önmagából az embert, aki élmények során, érző-akaró teremtményként ismeri meg a valóságot, kockázatok közepette él, és csak személyként, szabad alanyként létezhet igazán, tárgyként, eszközként nem,¹³ mert akkor a sérülékenység, a veszélyeknek kitettség következtében le is mondhatunk a szabadságról, behódolhatunk az akaratunkkal ellentétes, kényszerítő erőnek. „*Coactus tamen volui!*” (Kényszerítettek, de én akartam!) – idézi a latin mondást¹⁴, amivel azt húzza alá, hogy kényszer hatására, félelmünkben képesek vagyunk olyasmiről meggyőzni magunkat, olyasmit akarni, amit eredetileg nem akartunk.

Gondoljuk tovább, miben áll ez a dehumanizáció, milyen összetevői vannak a kényszerélménynek! A kényszer mindenekelőtt traumatizál, hiszen a félelem mellett sérelmet is okoz, és igazságtalanságként éljük meg, ha akaratunk ellenére erőltetnek ránk valamit, emellett pedig tehetetlennek is érezzük magunkat: mint aki zsákutcába került. Ez azt jelenti, hogy akit kényszerítenek, áldozatnak érzi magát. A kényszerítettségnek azonban van az áldozatiság mellett egy másik dimenziója is: a kényszerített saját felelőssége! Ez Bibó megértésének próbaköve, hiszen már előre jeleznünk kell: amit mond, az első látásra áldozathibáztatásnak tűnik.

A kényszerítettség egyik szükségképpeni összetevője egyfajta meghasonlás, hiszen a kényszerítés elején még nem akarjuk, amit ránk akarnak oktrojálni, ha azonban mégis csak sikerül a másik, az erősebb félnek keresztülvinnie akaratát velünk szemben, akkor meghajlunk előtte, és „azonosulunk az agresszorral”, vagyis a végén már mi is belenyugszunk abba, hogy „ez van, ezt kell szeretni”¹⁵! Bibó így ábrázolja ezt: „A kényszerített nem azért enged a kényszernek, mert a kényszerítő ok az ő cselekvését mint okozatot szükség-

Universum, Szeged, 1990.) és Hartmannra (Nicolai Hartmann: *Ethik*. Berlin, 1926.) támaszkodik.

¹² I. m. 45., 47.

¹³ Lásd Bibó *Ellentétpárok* című előadását: Bibó István I. m. , *MTAKK Ms 5116/39–86*. 1–71.

¹⁴ Bibó István, 1986. I. m. I. köt. 18.

¹⁵ Vö. a következő gondolatmenettel az *Ellentétpárok* című előadásvázlatból: "Értelem: tudja önnön ellentétét gondolni! Félelem: készteni önnön ellentétét tenni!" Bibó István, I. m. , *MTAKK Ms 5116/39–86*. 1–71.

szerűen meghatározza, hanem azért, mert cselekvő spontaneitásából, leg-sajátabb ösztöneinek, céljainak és elveinek irracionális vagy tudatos valóságából a kényszernek engedő álláspont "következik"¹⁶. Ez megmutatkozik a következőkben is: „A közfelfogás általánosítása szerint a kikényszerített cselekvés a kényszerített cselekedete, de a *kényszerítőnek* számít be. Ebből annyi igaz, hogy a kényszerített cselekedete a *kényszerítettnek nem teljes mértékben* számít be. A végső lökést mégis minden kényszerítés esetén is a cselekvő spontaneitása adja meg, s hogy az emberileg lehetséges legnagyobb fokú kényszer is beszámítódik a cselekvőnek, azt mi sem mutatja világosabban, mint az, hogy a kényszer alatti állásfoglalást *meg lehet bántani*, és éppen a leghatékonyabbakul ismert kényszereszközöknek való ellenállás szokott a legnagyobb erkölcsi elismerésben részesülni.”¹⁷ Azaz: annyiban – igaz, a kényszerítőhöz képest csak kevésbé – a kényszerített fél maga is felelős, hogy a végén már ő is akarja, amit az elején még elutasított, és ezt, vagyis hogy feladja meggyőződését, ő döntötte el!

Az átélt traumák, szenvedések, az áldozattá válás azonban éppen ezt a felelősségvállalást akadályozhatják meg, ami pedig – a fentiekből következően – a szabadság kivívásának elengedhetetlen feltétele. Bibó szerint így érhető ez el: „Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén¹⁸, a katasztrófákból¹⁹ megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel, vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat, elégtételt szerez az őt ért igazságtalanságért, napirendre tér afelett, amin nem változtathat, lemond a megvalósíthatatlan ábrándokról, s kitűzi és megoldja az előtte álló feladatokat. Az egyensúlyozott közösség tehát{...} végül *megoldja a problémáját* {...}”²⁰Bibó e mondatban voltaképpen a reziliencia, azaz a válságok proaktív, proszociális feldolgozásának ismérveit sorolta fel. Ezek a következők: az erőviszonyok reális felmérése (mindegy, hogy egy politikai közösség erős-e vagy gyenge, a lényeg a realizmus); a

¹⁶ Bibó István, 1986. I. m. I. köt. 17.

¹⁷ I. m. 31.

¹⁸ Bár Bibó itt párhuzamot von egyén és közösség között, a közösségi metafizikát elutasítja. Leszögezi: ő is tisztában van vele, hogy lelke, akarata, érzelmei csak az egyénnek lehetnek, és ezért közösségen ő azokat a viszonyokat érti, amelyek egyéni cselekvések egymásra hatásából létrejönnek. (I. m. 374–375.)

¹⁹ Itt nyilván nem természeti katasztrófákról vagy egyéni tragédiákról (betegség, hozzátartozó elvesztése) van szó, hanem politikai jellegű kataklizmákról, amelyek forrása a más(ik) ember(ek), ill. az általa/általuk alkalmazott kényszereszközök.

²⁰ I. m. 376.

kudarc valós okainak megkeresése és a tanulságok levonása; a saját hibákért való erkölcsi felelősség vállalása; elégtétel szerzése az elszenvedett igazságtalanságokért; elviselése annak, aminek megváltoztatása megvalósíthatatlan ábránd; a probléma megoldása.

Ezek közül három momentumot érdemes itt kiemelni. Az egyik a felelősségvállalás a saját hibákért, a másik az elégtéterszerzés, a harmadik pedig a megváltoztathatatlan elviselése. Abból, hogy a saját hibák és a megváltoztathatatlan egyáltalán léteznek, nyilvánvaló, hogy az igazságtalanságokért szerzett elégtétel nem lehet korlátlan, pedig az áldozattal való együttérzés kötelesség érzése elsőre azt súgná, hogy neki ez jár. Éppen ez viszi azonban bele abba az állapotba, amelyet Bibó politikai hisztériának nevez: „A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle *megrázkódtató történelmi tapasztalata*, és pedig nem akármiféle megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja{...} Az ilyen túl nagy megrázkódtatás a szóban forgó közösség politikai gondolkodásának, érzelmeinek és szándékainak a megrögzülésével és megbénulásával jár, melyben a megrázkódtatás emléke, helyesen vagy helytelenül levont tanulsága válik uralkodóvá, valamint az a vágy, hogy a közösség százszázalékos garanciát kapjon afelől, hogy a katasztrófa nem ismétlődhet meg. A gondolkodás, az érzelmeik és az aktivitás tehát betegesen *hosszokötődik* egyetlenegy élmény egy bizonyos értelmezéséhez²¹. Ebben a megrögződött, bénult állapotban az aktuális problémák megoldhatatlanná válnak, ha bármilyen vonatkozásban vannak a kritikus ponttal.”²²

Ez még a viktimizáltság, az átélt tragédiák velejárója. A jogosan járó elégtétel keresése közben azonban könnyen adódik a (tév)következtetés: akivel szemben igazságtalanságot követtek el, annak mindig igaza van, az áldozatnak tehát az egész világ adósa, neki mindenkitől csak követelnivalója van, ő azonban semmiért sem lehet felelős – hiszen máskülönben csak az ellene elkövetett gazteteknek nyújtanánk további igazolást, az ellene vétők alá adnánk újabb lovat. Ez pedig olyan hatalmas és egyben holtbiztos pszichológiai nyereséggel kecsegtet, amivel sem a saját hibákért való felelősségvállalás, sem a megváltoztathatatlan elviselése, sem pedig a probléma megoldása nem érhet fel. Így azonban álmegoldások kerülnek előtérbe, amelyeknek éppen a morális sebezhetetlenség illúziója kölcsönöz olyan, kikezdhethetlen vaslogikát, amely révén a hisztéria normalizálódik: „A hisztérikus világkép zárt és tökéletes: megmagyaráz mindent, és igazol mindent, s mindaz, amit állít, s

²¹ Vö. ezt azzal, hogy „a kényszerrel az okok összességének szemlélete helyett *egyetlen* ok emelődik ki, mint kényszerítő ok” (I. m. 15.)

²² Bibó István, I. m. 376-377.

mindaz, amit előír, tökéletesen megfelel egymásnak. Minden stimmel benne. Csupán egyetlenegy hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért, mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit a helyzetben élő hallani akar.”²³

A hamis helyzet és az általa teremtett félrevezető tapasztalat szokásokban, konvenciókban, mintákban, magatartási szabályokban is megjelenik és újratermelődik, olyannyira, hogy végül ez válik normává.²⁴ Normalizálódik, a mindennapi élet élményanyaga ezt igazolja vissza – az ezzel ellentétes viselkedés pedig a deviancia bélyegét kapja, és a margóra szorul. A legsúlyosabb krízishelyzeteket, a zsákutcákat éppen ez a konszolidálódás, a bejáratódás teszi kezelhetetlenné, hiszen a hamis helyzeteket, félrevezető tapasztalatokat reprodukáló érintkezési formák, eljárások maguktól értetődővé válnak, és beépülnek a személyközi kommunikációba, valamint a személyiségbe is. Mindehhez társul a politikai ösztön és judícium elvesztése, a döntő pillanatokban rendretévesen meghozott döntések: a politikai osztály tagjai nem képesek „felkelteni az emberekben és közösségekben a kimerikus félelemmel szemben a biztonságérzést, a valóságos veszedelmekkel szemben a tárgyilagos bátorságot”²⁵.

Ehelyett az elégtételkeresés harapózik el, amely a hozzá kapcsolódó magatartások kínálta gratifikáció, valamint a szenvedéstörténetre alapozott identitás következtében önjáróvá válik, és ezért az elégtétel megszerzése után csak fokozódik (!), mert újra meg újra át lehet általa élni a megigazulás, a megdicsőülés, a szimbolikus kielégülés érzését: „Ha a környezet ad valamilyen elégtételt, a hisztérikus ebben éppen a maga világvilágképének az igazolását látja, és éppen akkor veszti el a mértéket, mikor az áhított elégtételt megkapta. Most már az elégtételből semmi sem elég, és az erkölcsi önelégültségnek és hatalmaskodásnak olyan túltengése lép fel, mely az egész környezetet harcra hívja ki {... } Az elégtétel-keresés átokfutásában lassan elmaradnak mögötte mindazok a segítő tényezők, melyek addig, míg ügyének volt valami realitása vagy igazsága, mellette voltak, vagy amelyeket maga mellé kényszerített vagy maga mellé képzelt.”²⁶A korábbi áldozat Kohlhaas Mihályvá válik, akinek sorsa azt példázza, hogy „senki sem hajlamos annyira igazságtalanságok elkövetésére, mint az, aki igazságtalanságok ártatlan áldozatának tudja magát”²⁷. A

²³ I. m. 378.

²⁴ Lásd pl. Bibó István, 1986. I. m. 607. Vö. Bibó István, 1986. I. m. I. 375.

²⁵ I. m. 300.

²⁶ I. m. 380.

²⁷ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* IV. Vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 587.

folyamat végül katasztrófába²⁸ torkollik: „Végül is az ámokfutó ember vagy ámokfutó közösség fejjel megy neki a minden mágiánál, minden ráolvasásnál, minden illúzióknál keményebb tényeknek.”²⁹

Mindez olyannyira megállíthatatlan, mókuskerék-szerű folyamatnak tűnik, hogy felvetődik a kérdés: van-e egyáltalán ellenszere, és ha igen, mi az? Bibó mindenekelőtt azt tisztázza, hogy mi *ne* tegyünk. Nem lehet, nem is érdemes kritizálni, elítélni a hisztérikus nézeteket, mert ezzel csak újabb sérelmeket okoznánk a hisztéria hordozóinak, vagyis: impulzusokat adnánk ahhoz, hogy tovább játszmassák játszmájukat – a hisztériaelemzés egyébként is az önvizsgálatról szól –, és nincs értelme arra sem törekedni, hogy kirekesszük a politikai közösségből a „hisztérikusokat”.³⁰ Mi hát a teendő, ill.

²⁸ „Az emberek a legszörnyűbb és a leghajmeresztőbb dolgokat nem akkor követik el, amikor természetes állati vadságukat szabadjára engedik. A természetes állati vadság hamar kitombolja magát, a legvadabb vérengzés is fizikai undorban végződik, és az emberben éppúgy vannak szelíd ösztönök, mint vad ösztönök. A legszörnyűbb dolgokat akkor követi el az ember, mikor valami okból veszélyben levőnek és ugyanakkor valami címen erkölcsileg igazoltnak, minden erkölcsi szempont alól felmentettek vagy pláne mások megbüntetésére jogosultnak és kötelezettek érzik magát. Ilyenkor képes elvetni minden szégyenkezést, ilyenkor képes fizikai undorát legyőzve is vérengző lenni, és ilyenkor képes engesztelhetetlen lenni ott, ahol a kövek is meglágyulnak, nemhogy az állítólagos állati vadságukat kitomboló emberek.” Bibó István 1986. I. m. II. köt. 289-290.

²⁹ Bibó István, 1986. I. m. I. köt. 380.

³⁰ Azok lelkivilágának ui., ” akik a közösség hisztérikus megnyilvánulásait akár politikai cselekvéssel, akár egyszerű elfogadással és helyesléssel kialakítják, a közösségi politikai állásfoglalás gyakran csupán egy területe, s maguk személy szerint lehetnek igen ép lelkű, egészséges és szimpatikus emberek; s mindaz, amit a közösség nevében vagy a közösség ügyeiben tesznek, vallanak vagy gondolnak, az is az adott konstellációban igen józannak, realistának vagy legalábbis kikerülhetetlennek tűnik fel előttük {...} A közösségi hisztéria természetesen kitermel egy vak, ádáz és korlátolt emberfajtát, mely elsősorban fogja elhinni és hangoztatni a hisztériára jellemző öncsaló ostobaságokat, kitermeli a hisztéria hasznélvezőit, akik a hisztéria hullámainak a legfelületén úszkálnak, és belőle élnek, és kitermeli a hisztéria gengsztereit és hóhérlégényeit {...} Semmit sem segítenek azonban az olyan tervek, melyek a hisztérián úgy akarnak segíteni, hogy {...} hisztériának bármilyen módon körülhatárolt hordozóit elpusztítják, izolálják, vagy más módon kiiktatják a közösségből... A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség békés állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg. Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfókben, háty gyermekes családanyákban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria őrültjeit, hasznélvezőit és hóhérlégényeit.” I. m. 375-376. Azt, hogy a hisztéria az egész közösség állapota, a francia Bibó-interprettor, Emmanuel Terray is hangsúlyozza: Emmanuel Terray: *La question du voile: une hystérie politique.*

mi az, amit egyáltalán tenni lehet? Nos, a legfőbb cél mindenképpen az autonómia kivívása, hiszen az elégtételkeresés – amely ellenségkép-centrikus, és a saját tettek helyett az átélt szenvedést fogja fel érdeként – heteronóm. Ennek kivívására azonban „légy szabad!”, „légy spontán!”, „vállalj önként felelősséget!” típusú, önellentmondó üzenetek sem alkalmasak, mert az ilyesmi felszólításra, a kötelességelv alapján végképp nem megy. De már a *Kényszer, jog, szabadságból* is világos: a „kényszerszabadság” abszurdum, a szabadságra nem lehet senkit sem kényszeríteni³¹. Éppen ennek felismerése kínálja a megoldást is: míg kötelezettség alapján csak felelősségrevonás lehetséges, egy erényelvű etika³² az emberek javára, és nem *obligációira* épül, és dicséretre, nem pedig parancsra apellál, amikor a felelősségvállalás értékét hangsúlyozza.

http://reseau-ipam.org/article.php?id_article=94. 2004. Utolsó letöltés: 2016. január 1.

³¹ Bibó István 1986. I. m. I. 45.

³² Erről ld. Rác Sándor: *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újraalkotása? Erkölcsi érvelés a demokratikus politikában*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2014. 87-155.